

دانشگاه سям نور
پی

صنایع روستایی

(رشته مهندسی مدیریت و آبادانی روستاها)

دکتر شعبانعلی فمی   مهندس مهناز محمدزاده نصرآبادی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و کمک‌درسی (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست مطالب

مقدمه مؤلفان ..... سیزده

فصل اول: توسعه روستایی ۱

اهداف ۱

مقدمه ۱

مفهوم توسعه ۲

شاخص های توسعه ۳

توسعه روستایی ۴

اهداف توسعه روستایی ۷

رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی ۸

الف) رویکردهای فیزیکی - کالبدی ۸

ب) رویکردهای اقتصادی ۹

ج) رویکردهای اجتماعی - فرهنگی ۱۱

د) رویکردهای فضایی، منطقه ای و ناحیه ای ۱۱

پرسش های فصل اول ۱۵

فصل دوم: زمینه های نظری صنعتی شدن روستا ۱۷

اهداف ۱۷

مقدمه ۱۷

انقلاب صنعتی ۱۸

عوامل و عناصر انقلاب صنعتی ۱۹

عناصر اصلی انقلاب صنعتی ۲۰

صنعتی شدن ۲۲

ویژگی های فرایند صنعتی شدن ۲۳

۲۳	..... برخی از پیامدهای صنعتی شدن
۲۴	..... صنعتی شدن و ارتباط آن با روستا و بخش کشاورزی
۲۶	..... صنعتی شدن و توسعه کشاورزی
۲۸	..... راهبردهای صنعتی شدن در کشورهای جهان سوم
۳۰	..... سه رویکرد صنعتی شدن در روند صنعتی شدن جهان سوم
۳۳	..... الگوهای نظری صنعتی شدن
۳۴	..... دو سیاست صنعتی شدن از دیدگاه فضایی
۳۸	..... پرسش های فصل دوم

فصل سوم: توسعه فعالیت های غیرزراعی..... ۳۹

۳۹	..... اهداف
۳۹	..... مقدمه
۴۰	..... سهم فعالیت های غیرزراعی از اقتصاد روستایی
۴۱	..... پیوند بین فعالیت های زراعی و غیرزراعی
۴۲	..... مؤلفه های مؤثر بر توسعه فعالیت های زراعی
۴۲	..... مداخله نهادی در توسعه فعالیت های غیرزراعی
۴۳	..... مداخله فناوری در فعالیت های غیرزراعی
۴۵	..... پرسش های فصل سوم

فصل چهارم توسعه صنایع روستایی..... ۴۷

۴۷	..... اهداف
۴۸	..... مقدمه
۴۸	..... تعریف صنایع روستایی
۴۹	..... جایگاه صنایع روستایی در توسعه اقتصادی و اجتماعی
۵۲	..... ضرورت استقرار صنعت در روستاها
۵۴	..... مزایای استقرار صنعت در روستا
۵۶	..... تأثیرات ملی استقرار صنعت در روستا
۵۶	..... نقش صنایع روستایی در حفاظت محیط زیست
۵۷	..... اعتبارات، سرمایه و توسعه صنایع روستایی
۶۰	..... منابع تأمین اعتبار برای صنایع روستایی
۶۰	..... مشکلات اعتبارات صنایع روستایی
۶۱	..... موانع عمده توسعه صنایع روستایی
۶۳	..... دفاتر ICT روستایی و توسعه صنایع روستایی
۶۴	..... زمینه های کاربرد فناوری های اطلاعاتی و ارتباطی
۶۵	..... اهمیت و نقش ICT در روستاها
۶۶	..... پیش نیازهای توسعه ICT روستایی
۶۷	..... نقش مراکز ICT روستایی در توسعه صنایع دستی
۶۸	..... پرسش های فصل چهارم

۶۹	فصل پنجم: طبقه‌بندی صنایع روستایی
۶۹	اهداف
۷۰	مقدمه
۷۰	تعریف صنعت
۷۱	انواع طبقه‌بندی صنایع
۷۱	۱. طبقه‌بندی صنایع از لحاظ کیفی
۷۱	۲. طبقه‌بندی صنایع از لحاظ کمی
۷۱	۳. طبقه‌بندی صنایع به لحاظ مقیاس
۷۲	۴. طبقه‌بندی صنایع از نظر بخش حمایت‌کننده
۷۲	۵. طبقه‌بندی صنایع براساس مواد خام اولیه
۷۲	۶. طبقه‌بندی صنایع به لحاظ ماهیت فرایند
۷۳	طبقه‌بندی صنایع از دیدگاه زیست محیطی
۷۵	انواع طبقه‌بندی صنایع روستایی
۷۶	الف) طبقه‌بندی براساس نوع محصول تولیدی
۷۶	ب) طبقه‌بندی براساس نظام سازمان‌دهی
۷۷	ج) طبقه‌بندی براساس معیارهای ترکیبی
۷۸	ویژگی‌های صنایع دستی و خانگی
۷۸	خصیصه‌های صنایع دستی ایران
۷۹	طبقه‌بندی صنایع دستی ایران
۸۱	ویژگی صنایع صنفی و کارگاهی
۸۱	ویژگی صنایع کارخانه‌ای کوچک
۸۲	اهمیت و ویژگی‌های صنایع کوچک
۸۵	وضعیت کنونی صنایع کوچک روستایی در ایران
۸۷	پرسش‌های فصل پنجم
۸۹	فصل ششم: ناحیه صنعتی روستایی
۸۹	اهداف
۸۹	مقدمه
۹۰	پایه‌های قانونی ایجاد نواحی صنعتی
۹۰	تعریف ناحیه صنعتی روستایی
۹۲	اهداف شکل‌گیری نواحی صنعتی
۹۲	قانون حمایت از ایجاد نواحی صنعتی روستایی
۹۳	سازمان صنایع کوچک و شهرک‌های صنعتی ایران
۹۵	مزایا و امتیازات طرح ایجاد شهرک‌ها و نواحی صنعتی
۹۶	پرسش‌های فصل ششم
۹۷	فصل هفتم: توسعه صنایع دستی
۹۷	اهداف

۹۷	مقدمه
۹۸	تأثیرات صنایع دستی بر توسعه اقتصادی - اجتماعی
۹۹	ویژگی‌های هنری، فرهنگی صنایع دستی
۱۰۱	نقش صنایع دستی در اشتغال‌زایی
۱۰۳	نقش صنایع دستی در تولید ملی و درآمد سرانه
۱۰۵	نقش صنایع دستی در توسعه صادرات
۱۰۶	صادرات صنایع دستی
۱۰۶	نقش صنایع دستی در توسعه صنعت گردشگری
۱۰۷	مشارکت زنان در صنایع دستی
۱۰۹	نقش صنایع دستی در توسعه درون‌زا
۱۱۰	کاربرد فناوری اطلاعات در توسعه صنایع دستی
۱۱۳	تنگناها و راه‌کارهای توسعه صنایع دستی
۱۱۷	پرسش‌های فصل هفتم

۱۱۹	فصل هشتم: طبقه‌بندی صنایع دستی
۱۱۹	اهداف
۱۲۰	مقدمه
۱۲۰	بافته‌های داری
۱۲۰	پیشینه تاریخی قالی
۱۲۲	تعریف قالی
۱۲۳	مصالح و وسایل مورد نیاز در قالی‌بافی
۱۲۳	طرح قالی
۱۲۴	گلیم
۱۲۵	انواع گلیم
۱۲۶	نگهداری گلیم
۱۲۶	دست‌بافت‌های دستگاهی
۱۲۶	تعریف دست‌باف و انواع آن
۱۲۷	تاریخچه نساجی ایران
۱۳۰	دستگاه‌های بافندگی پارچه
۱۳۰	انواع الیاف مورد استفاده در نساجی سنتی
۱۳۰	رودوزی‌های سنتی
۱۳۱	حصیربافی
۱۳۲	پیشینه حصیربافی
۱۳۲	انواع مواد اولیه مصرفی حصیر
۱۳۴	نمد مالی
۱۳۴	تاریخچه نمد
۱۳۵	سراجی سنتی و آثار چرمی
۱۳۵	مصنوعات چرمی
۱۳۷	ساخته‌های چرمی و انواع کاربرد چرم در صنایع دیگر

۱۳۸	انواع چاپ‌های سنتی
۱۳۹	سفال‌گری و سرامیک‌سازی
۱۳۹	پیشینه سفالگری
۱۴۱	کاشی و کاشی کاری و انواع آن
۱۴۲	هنرهای مرتبط با چوب
۱۴۲	انواع هنرهای چوبی
۱۴۹	هنرهای مرتبط با سنگ
۱۵۱	هنرهای فلزی
۱۵۷	نگارگری
۱۵۹	شیشه‌گری
۱۵۹	پیشینه شیشه‌گری در ایران
۱۶۱	رنگرزی و رنگ‌سازی سنتی
۱۶۱	تاریخچه رنگرزی در ایران
۱۶۲	مزایای رنگ‌های گیاهی
۱۶۲	رنگ‌سازی سنتی
۱۶۳	پرسش‌های فصل هشتم

فصل نهم: صنایع تبدیلی - تکمیلی و بسته‌بندی کشاورزی

۱۶۵	اهداف
۱۶۶	مقدمه
۱۶۶	ضایعات محصولات کشاورزی
۱۶۷	میزان ضایعات
۱۶۷	تحلیل اقتصادی ضایعات محصولات کشاورزی
۱۶۸	عوامل تشدیدکننده ضایعات
۱۷۰	صنایع تبدیلی
۱۷۱	تعریف صنایع تبدیلی و تکمیلی
۱۷۲	ویژگی‌های صنایع تبدیلی و تکمیلی
۱۷۲	سطوح صنایع تبدیلی و تکمیلی
۱۷۳	مزایای صنایع تبدیلی و تکمیلی
۱۷۴	طبقه‌بندی صنایع تبدیلی و تکمیلی
۱۷۴	ضرورت ایجاد صنایع تبدیلی و تکمیلی در بخش کشاورزی
۱۷۶	مشکلات صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی
۱۷۸	راهکارهای توسعه صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی
۱۸۰	بسته‌بندی
۱۸۰	تاریخچه بسته‌بندی
۱۸۱	اهمیت بسته‌بندی
۱۸۱	تعاریف بسته‌بندی
۱۸۲	شاخص و مشخصات بسته‌بندی
۱۸۲	کارکردهای بسته‌بندی

۱۸۳	حمایت از بسته‌بندی صادراتی محصولات کشاورزی
۱۸۳	پرسش‌های فصل نهم
۱۸۵	فصل دهم: صنایع فراوری محصولات زراعی
۱۸۵	اهداف
۱۸۵	مقدمه
۱۸۶	صنایع محصولات زراعی
۱۸۶	صنعت شیرینی و بیسکویت
۱۸۷	صنعت ماکارونی
۱۸۷	مشکلات صنایع ماکارونی و راه‌کارهای آن
۱۸۸	صنعت آرد
۱۸۹	وضعیت تکنولوژی صنعت آرد
۱۸۹	مشکلات صنعت آرد و راه‌کارهای آن
۱۹۱	صنایع برنج‌کوبی
۱۹۱	وضعیت موجود صنایع تبدیلی و تکمیلی برنج
۱۹۱	انواع فراورده‌های برنج در داخل و خارج از کشور
۱۹۲	چالش‌های و راه‌کارهای فراوری صنایع تبدیلی و تکمیلی برنج
۱۹۳	فراورده‌های سیب‌زمینی و ذرت
۱۹۳	صنعت روغن‌کشی از دانه‌های خام
۱۹۴	تاریخچه صنعت روغن‌کشی
۱۹۴	سرانه تولید و مصرف روغن و دانه‌های روغنی در جهان و ایران
۱۹۵	مشکلات صنعت روغن‌کشی کشور و راه‌کارهای آن
۱۹۵	صنعت رب گوجه‌فرنگی
۱۹۶	سرانه تولید و مصرف گوجه‌فرنگی
۱۹۷	محصولات گوجه‌فرنگی فراوری‌شده در جهان و ایران
۱۹۸	فراوری زعفران
۱۹۹	فراوری گیاهان دارویی
۲۰۰	پرسش‌های فصل دهم
۲۰۱	فصل یازدهم: صنایع فراوری محصولات باغی
۲۰۱	اهداف
۲۰۱	مقدمه
۲۰۲	صنایع محصولات باغی
۲۰۲	ضایعات محصولات باغی
۲۰۳	فراوری خشکبار
۲۰۳	بسته‌بندی خشکبار
۲۰۴	صنایع تبدیلی خرما
۲۰۵	مشکلات صنایع تبدیلی خرما
۲۰۶	مشکلات صادرات خرما

۲۰۷	.....	راه کارهای بهبود و توسعه صنایع تبدیلی خرما
۲۰۸	.....	صنایع تبدیلی پسته
۲۰۸	.....	تولید و صادرات پسته
۲۰۹	.....	مشکلات پسته ایران و راه کارهای مقابله با آن
۲۱۰	.....	فراوری عرقیات و اسانس
۲۱۱	.....	صنایع تبدیلی میوه و سبزی در ایران
۲۱۲	.....	اهداف اصلی فراوری میوه و سبزی
۲۱۳	.....	راه کارهای کاهش ضایعات میوه و سبزی
۲۱۳	.....	صنعت آب میوه
۲۱۴	.....	فراورده های آب میوه
۲۱۴	.....	بسته بندی آب میوه
۲۱۵	.....	فراوری زیتون
۲۱۶	.....	صنعت چای
۲۱۷	.....	مشکلات صنایع چای ایران
۲۱۷	.....	صنایع فراوری قارچ
۲۱۸	.....	پرسش های فصل یازدهم

فصل دوازدهم: صنایع فراوری محصولات دامی..... ۲۲۱

۲۲۱	.....	اهداف
۲۲۲	.....	مقدمه
۲۲۲	.....	صنایع محصولات دامی
۲۲۴	.....	وضعیت صنعت دام و طیور کشور
۲۲۴	.....	فراورده های لبنی
۲۲۴	.....	منابع تولید شیر
۲۲۵	.....	تولید و مصرف سرانه شیر در جهان و ایران
۲۲۵	.....	خانه های شیر
۲۲۷	.....	وظایف و خدمات خانه شیر
۲۲۸	.....	مراکز جمع آوری شیر
۲۳۰	.....	شرایط لازم برای ایجاد یک مرکز جمع آوری شیر
۲۳۱	.....	اثرات عمده مراکز جمع آوری شیر
۲۳۲	.....	اهداف اصلی توسعه مراکز جمع آوری شیر
۲۳۲	.....	سیاست های حمایتی تولید محصولات دامی در کشور
۲۳۲	.....	مشکلات صنایع شیر ایران
۲۳۵	.....	تولید و مصرف سرانه گوشت در جهان و ایران
۲۳۶	.....	صنایع کشتارگاه دام و طیور
۲۳۶	.....	کشتارگاه های صنعتی دام
۲۳۷	.....	اهداف احداث کشتارگاه های صنعتی دام
۲۳۷	.....	طبقه بندی کشتارگاه ها
۲۳۸	.....	مزایای کشتارگاه های صنعتی به سستی

۲۳۸	..... اهمیت فراوری محصولات فرعی
۲۳۹	..... فراوری محصولات فرعی دام در ایران
۲۳۹	..... کشتارگاه‌های طیور
۲۴۰	..... صنعت بسته‌بندی گوشت و مرغ
۲۴۱	..... مواد مورد استفاده در بسته‌بندی گوشت
۲۴۱	..... انواع بسته‌بندی گوشت و فراورده‌های آن
۲۴۲	..... بسته‌بندی مرغ
۲۴۲	..... فراورده‌های گوشتی
۲۴۳	..... مشکلات صنعت فراورده‌های گوشتی
۲۴۴	..... پرسش‌های فصل دوازدهم
۲۴۷	..... فصل سیزدهم: صنایع فراوری محصولات شیلاتی
۲۴۷	..... اهداف
۲۴۷	..... مقدمه
۲۴۸	..... سرانه مصرف و تولید ماهی
۲۴۹	..... فراوری ماهی
۲۵۰	..... موانع توسعه شیلات
۲۵۱	..... راه‌کارهای توسعه شیلات
۲۵۳	..... صنایع کنسرو
۲۵۳	..... پرسش‌های فصل سیزدهم
۲۵۵	..... واژگان
۲۵۸	..... منابع و مأخذ

مقدمه مؤلفان

از گذشته‌های دور روستاها یکی از مکان‌های سکونت بخش قابل توجهی از جمعیت بوده و در اقتصاد و توسعه‌یافتگی کشورها نقش مهمی را ایفا نمی‌کند. در برخی مناطق کشورهای در حال توسعه، بیش از ۸۰ درصد جمعیت در روستاها ساکن هستند و از طریق منابع موجود در این مکان‌ها امرار معاش می‌کنند. صنعتی‌شدن و شهرنشینی که بعد از انقلاب صنعتی شدت یافت بر روستاها تاثیر ژرفی گذاشت. یکی از پیامدهای این دو پدیده، مهاجرت بخش قابل توجهی از جمعیت روستایی به شهرها برای یافتن کار و درآمد بود. علی‌رغم گسترش روزافزون این پدیده، روستاییان به‌دلیل نبود راهبردهای کارآمد توسعه روستایی در بسیاری از مناطق جهان با فقر دست و پنجه نرم می‌کنند.

امروزه اقتصاد روستایی توان پاسخگویی به تمام نیازهای روستاییان را ندارد و به یک تحول اساسی درونی نیاز دارد. ظرفیت‌های بخش کشاورزی محدود است و پتانسیل گسترش آن در حدی نیست که به توسعه سایر زیربخش‌های اقتصاد نیاز نباشد. بنابراین به‌دلیل محدودیت‌های توسعه کشاورزی از یک‌سو و الزامات توسعه بخش‌های صنعت و خدمات از سوی دیگر توجه کارشناسان را به توسعه فعالیت‌های غیرزراعی معطوف کرده‌است. توسعه فعالیت‌های غیرزراعی علاوه بر اینکه به تنهایی قادر است برای بخش جمعیت بیکار یا کم‌کار روستایی اشتغال ایجاد کند، مکمل فعالیت‌های کشاورزی بوده و کارایی و بهره‌وری این بخش را افزایش می‌دهد. در واقع پیوند بخش‌های کشاورزی و صنعت در روستا اثر هم‌افزایی دارد. بخش صنعت می‌تواند تولیدکننده بسیاری از محصولات، کالاهای و نهادهای مصرفی روستاییان به قیمت

مناسب و ارزان باشد. از طرفی مواد و محصولات خام کشاورزی با ورود به چرخه فراوری صنعتی از خطر ضایعات و افت کیفیت رهانیده شده و بر ارزش آنها در این فرایند افزوده می شود. صنایع روستایی با فراوری اولیه محصولات کشاورزی از ضایعات آنها جلوگیری کرده و از این طریق درآمد بیشتری را نصیب کشاورزان می کند. امروزه در بسیاری از کشورها استقرار صنایع کوچک مقیاس در اطراف شهرهای بزرگ ممنوع است و باید این امر در محدوده های روستایی صورت پذیرد. البته کوچک - مقیاس بودن دلیل ناکارآمدی و پایین بودن سطح فناوری آنها نیست. بسیاری از این صنایع با فناوری های پیشرفته ولی در مقیاس کوچک فعالیت می کنند. با توجه به ضرورت توجه به اهمیت توسعه صنایع روستایی در اقتصاد ملی در این مجموعه نگاهی اجمالی به این موضوع می شود. مجموعه حاضر به گونه ای تنظیم شده که برای دانشجویان رشته های کشاورزی و کارشناسان علاقه مند و فعال، مفید و در آنها یک بینش مناسبی نسبت به جایگاه صنایع روستایی ایجاد کند. تلاش بر آن بوده که گزینش مطالب و تحلیل های ارائه شده ساده و قابل درک برای دانشجویان دانشگاه پیام نور باشد. در این کتاب علاوه بر توجه به کلیات و مفاهیم پایه صنایع روستایی، زمینه های نظری و طبقه بندی این صنایع به برخی زمینه های تخصصی نیز اشاره شده و مصادیق بارز آنها در بخش های تبدیلی - تکمیلی و دستی مورد توجه قرار گیرد.

این مجموعه با حمایت ریاست محترم دانشکده کشاورزی دانشگاه پیام نور جناب آقای دکتر شوکت فدایی و کارشناس محترم آن دانشکده جناب آقای مهندس امیر سرداری تهیه و تنظیم شده که از ایشان سپاسگزاری می شود. مؤلفان لازم می دانند از خانواده های محترم خود که صبورانه سختی های تهیه این اثر را تحمل کردند تشکر و قدردانی نمایند.

حسین شعبانعلی فمی

عضو هیئت علمی دانشگاه تهران

مهناز محمدزاده نصرآبادی

عضو هیئت علمی دانشگاه پیام نور مرکز مشکین شهر

فروردین ۱۳۸۹

فصل اول

توسعه روستایی

اهداف

در پایان فصل، دانشجو با مفاهیم زیر آشنا می‌شود:

۱. مفهوم توسعه
۲. شاخص توسعه
۳. مفهوم توسعه روستایی
۴. اهداف توسعه روستایی
۵. انواع رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی

مقدمه

امروزه از واژه توسعه، برداشت‌ها و تعاریف مختلفی صورت گرفته ولی به‌طور کلی هدف هر برنامه توسعه، بهبود شرایط کلی زندگی مردم با توجه به پارادایم فکری حاکم بر نظریه محوری مورد استفاده جهت تحقیق و اجرای توسعه است. در هر کشور، سازمان‌ها و ارگان‌های مختلف، ابعاد گوناگونی از توسعه را مدنظر قرار داده و به‌منظور بهبود آن برنامه‌ریزی و تلاش می‌کنند. در نگاهی جامع‌تر، با هماهنگ‌کردن توسعه در ابعاد مختلف (به کمک تدوین راهبردی کلان و چشم‌انداز)، امکان هماهنگ‌سازی فعالیت‌های بخشی در راستای دستیابی به اهداف کلی فراهم می‌شود. توسعه به هدف و وسیله تغییرات اشاره داشته و به‌طور هم‌زمان دور نمای نوعی زندگی بهتر را که از نظر مادی مرفه‌تر، جدیدتر، دارای غنای معنوی بیشتر و از نظر تکنولوژیکی «کارآتر» است

به صورت مجموعه‌ای از وسایل لازم برای رسیدن به این دورنما، ترسیم می‌کند. به طور کلی باید اذعان داشت که توسعه هم واقعیتهای مادی و معنوی است و هم حالتی ذهنی، که بر حسب آن جامعه از طریق ترکیب فرایندهای اجتماعی، اقتصادی و نهادی، وسایل و روش‌هایی را برای به دست آوردن زندگی بهتر فراهم می‌کند. امروزه نیاز به رشد و توسعه بیش از پیش حیاتی شده و وضعیت کنونی جهان و دورنمای آتی آن به گونه‌ای است که سوای صعوبت دستیابی به توسعه، عدم توسعه نیز مترادف اضمحلال معنی شده و برخی از صاحب نظران بر این عقیده‌اند که جوامع توسعه نیافته بر سر دو راهی توسعه و یا اضمحلال قرار گرفته‌اند، به طوری که اگر بحران‌ها شدت یابد و نیازهای اساسی آنان برآورده نشود، راهشان اضمحلال خواهد بود. تحقق چنین هدفی در کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته، با توجه به تورم جمعیت، مشکلات اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و به طور کلی عدم تعادل‌ها و دوگانگی‌هایی که در سطح کلی گریبان‌گیر این کشورها است، مستلزم برنامه‌ریزی توسعه در سطح ملی و محلی بوده و از این رو ضرورت توجه به برنامه‌ریزی‌های منطقه‌ای در کشور به طور اجتناب‌ناپذیری احساس شده که با توسل به این برنامه‌ریزی‌ها و از طریق رشد و شکوفایی مناطق مختلف کشور براساس استعدادها و توانمندی‌های آنها می‌توان شاهد رشد و توسعه سریع‌تر کشور بود.

مفهوم توسعه

توسعه به عنوان مفهوم جدیدی که در دهه‌های اخیر به فراوانی از آن نام برده می‌شود از طرف افراد مختلفی تعریف شده است. در یک تعریف توسعه عبارت است از تلاش برای رفع فشارها و مشکلات که پیوسته بین بخش‌های مختلف زندگی اجتماعی انسان وجود دارد. گاهی از آن به سوق دادن جامعه به سوی مجموعه منظمی از شرایط زندگی جمعی و فردی نام برده می‌شود. در یک تعریف دیگر آمده است:

«توسعه فرایندی چند بعدی است که در خود تجدید سازمان و سمت‌گیری متفاوت کل نظام اقتصادی اجتماعی را به همراه دارد و شامل اموری چون بهبود در تولید و درآمد، دگرگونی در ساخت‌های نهادی، اجتماعی، اداری و وجهه نظر عمومی

مردم شده و دربرگیرنده عادات و رسوم و عقاید مردم است». بنابراین توسعه با رشد اقتصادی یکسان نیست.

از نظر سیر تکاملی مفهوم رشد اقتصادی عمدتاً در دهه ۱۹۶۰؛ توسعه اقتصادی در سال‌های ۱۹۸۰-۱۹۶۰؛ توسعه اقتصادی - اجتماعی و فرهنگی در سال‌های ۱۹۹۰-۱۹۸۰ و توسعه پایدار در دهه ۱۹۹۰ بیش از هر زمانی مطرح بوده‌اند. پروکفلید^۱ توسعه را به معنی پیشرفت به‌سوی اهداف رفاهی نظیر تقلیل فقر، بیکاری و کاهش نابرابری می‌داند. در این دیدگاه رفع نیازهای اساسی انسان یک معیار توسعه است. میسرا^۲ توسعه را یک مفهوم متعالی دستاورد بشری و پدیده‌ای چند دسته‌ای دانسته که فی نفسه یک مسلک محسوب می‌شود. از آنجایی که توسعه یک دستاورد انسانی است محتویات فرهنگی دارد و درون خود دستیابی فزاینده انسان به ارزش‌های فرهنگی خود را جای داده است. از دیدگاه وی توسعه یک فرایند مرتبط با ارزش‌هاست (البته ارزش‌های هر ملت و نه ارزش‌های جهان غرب). سازمان ملل برای ارزیابی الگوی توسعه معیارهای ذیل را ارائه کرده‌است:

- دامنه و ماهیت استقلال ملی؛
- دامنه و ماهیت مشارکت مردمی؛
- تأکید بر تولید - تکنیک و کنترل وسایل تولید؛
- توزیع مناسب (مکانیزم‌ها) منافع توسعه؛
- تشویق کردن یا نکردن اشکال خاصی از مصرف کالاها و خدمات؛
- وسعت و ماهیت حفظ محیط انسانی؛
- وسعت و ماهیت حفظ روابط انسانی (امنیت، آزادی و ...).

شاخص‌های توسعه

پیشرفت اقتصادی یکی از ابعاد مهم توسعه بوده ولی تنها بعد قابل طرح نیست، زیرا توسعه صرفاً پدیده‌ای اقتصادی نبوده و جریانی چندبعدی است که مستلزم تجدید سازمان و جهت‌گیری متفاوت مجموعه نظام اقتصادی و اجتماعی و دیگر نظام‌های یک کشور است. توسعه، علاوه بر بهبود وضع درآمدها و تولید، آشکارا متضمن تغییرات

1. Prokfield

2. Misra

بنیادی در ساختارهای نهادی، اجتماعی، اداری - مدیریتی و نیز طرز تلقی عامه و در بیشتر موارد حتی آداب و رسوم و اعتقادات (فرهنگ) مردم است. بنابراین توسعه به مفهوم ارتقاء مستمر کل جامعه و نظام اجتماعی به سوی زندگی بهتر و یا انسانی‌تر با استفاده بهینه از منابع موجود است. از این‌رو سنجش سطح توسعه‌یافتگی یک کشور مستلزم شاخص‌هایی است که در سه حیطه اقتصادی، اجتماعی و شاخص‌های ترکیبی قابل اندازه‌گیری است. در حیطه اقتصادی، مواردی نظیر رشد تولید ناخالص ملی، اشتغال و توزیع درآمد را شامل می‌شود. در حیطه اجتماعی ابعادی مانند بهداشت، تغذیه، مسکن، آموزش، امنیت، صلح، برابری و امکانات و مشارکت همگانی مردم و غیره را دربرمی‌گیرد. در شاخص ترکیبی که در واقع ترکیبی از شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی است از چند شاخص کلی بهره گرفته می‌شود و عبارتند از: ۱- شاخص سطح زندگی که شامل دو بخش نیازهای مادی (تغذیه، مسکن و بهداشت) و نیازهای فرهنگی (آموزش، اوقات فراغت و امنیت) است، ۲- شاخص اقتصادی (میزان انرژی سرانه، سهم صنعت از کل تولید ناخالص ملی، سهم صنعت در صادرات، اشتغال در خارج از بخش کشاورزی و اشتغال در کشاورزی) و ۳- شاخص اجتماعی (سطح سواد و امید به زندگی). بنابراین سنجش سطوح مرتبط با نیازهای اساسی، خواهان نوعی شاخص یا مجموعه‌ای از شاخص‌هاست که بتوان با استفاده از آنها درخصوص محرومیت‌ها و نیازهای توسعه قضاوت کرد و سیاست‌هایی برای کاهش و رفع محرومیت به اجرا گذاشت.

توسعه روستایی

انسان پیش از آموختن کشاورزی و کشف فنون و ابزارهای مختلف، برای تأمین نیازهای زندگی خود به کوچ و چندجانشینی می‌پرداخت. انسان‌ها برای تأمین غذای مورد نیاز خود و یافتن مکانی مناسب برای سکونت، به مکان‌های مناسب دارای منابع طبیعی (مرتع، آب و حیوانات) مهاجرت می‌کردند. از زمانی که انسان کشاورزی را فراگرفت و توانست ابزارهای مورد نیاز زندگی خود را بسازد به یکجانشینی روی آورد و روستاها متولد شدند. روستاها یا دهات اولین مراکز اجتماعی زندگی نوین انسان محسوب می‌شوند. به عبارت دیگر روستا یا ده واحد اقتصادی - اجتماعی، جغرافیایی و

مرکز تجمعی از مردم یکجانشین است که قسمت اعظم درآمد آنها از کشاورزی تأمین می‌شود و شرایط بالقوه خودکفایی را نیز در خود دارد. در حال حاضر، این خودکفایی از قوه به فعل در نمی‌آید، چون تحول اقتصادی شهری و از هم پاشیدگی نظام زمین‌داری سنتی کهن موجب گسترش شبکه ارتباطی روستا و شهر در بسیاری از نقاط دنیا، حتی جوامع تطوریافته سنتی شده است. از این رو امروزه اقتصاد روستایی در ارتباط نزدیک و رویارو با اقتصاد شهری قرار دارد. براساس مطالعات جهانی، تعریف روستا در کشورها مختلف، دارای تفاوت‌هایی است. مثلاً در آمریکا بیشتر بر مفهوم مناطق روستایی تأکید می‌شود که بیانگر نواحی دارای جمعیتی کم است. درحالی‌که در بعضی کشورهای دیگر همچون ایران نیز روستا براساس میزان جمعیت تعریف می‌شود. به‌عنوان مثال، ملاک جمعیت روستا در فرانسه ۲۰۰۰ نفر، در بلژیک ۵۰۰۰ نفر، در هلند ۲۰۰۰۰ نفر و در ژاپن ۳۰۰۰۰ در نظر گرفته شده است. از چند سده اخیر و با رشد پرشتاب صنعت و فناوری در جهان، عقب‌ماندگی روستایی بیشتر عیان شده است. از آن جایی‌که عموماً روستاییان نسبت به شهرنشینان درآمد کمتری دارند و از خدمات اجتماعی ناچیزی برخوردار هستند، اقشار روستایی فقیرتر و آسیب‌پذیرتر محسوب می‌شوند که بعضاً به مهاجرت آنان به سمت شهرها نیز منجر می‌شود. علت این امر نیز پراکندگی جغرافیایی روستاها، نبود صرفه اقتصادی برای ارائه خدمات اجتماعی، حرفه‌ای و تخصصی نبودن کار کشاورزی (کم‌بودن بهره‌وری)، محدودیت منابع ارضی (در مقابل رشد جمعیت) و عدم مدیریت صحیح مسئولان است. به همین جهت، برای رفع فقر شدید مناطق روستایی، ارتقای سطح و کیفیت زندگی روستاییان، ایجاد اشتغال و افزایش بهره‌وری آنان مورد توجه قرار می‌گیرد. توسعه روستایی را این‌گونه تعریف می‌کند: «فرایند توسعه دادن و مورد استفاده قراردادن منابع طبیعی و انسانی، تکنولوژی، تسهیلات زیربنایی، نهادها، سازمان‌ها، سیاست‌های دولت و برنامه‌ها به‌منظور تشویق و تسریع رشد اقتصادی در مناطق روستایی جهت ایجاد شغل و بهبود کیفیت زندگی روستایی برای ادامه زندگی و پایداری حیات».

توسعه روستایی به‌عنوان یک بخش اساسی در توسعه ملی به دلایل گوناگون حائز اهمیت است. اقتصاد کشورهای جهان سوم اغلب بر تولیدات کشاورزی متکی است و فعالیت‌های کشاورزی نیز، اغلب در روستاها انجام می‌شود. لذا از یک طرف

برای بهبودبخشیدن به روش‌های سنتی تولیدات کشاورزی و بهره‌برداری بهینه از زمین و منابع تولید و توزیع محصولات کشاورزی و از سوی دیگر تخفیف گرسنگی و محو فقر و از طرف دیگر به‌منظور نوسازی اجتماعی و فرهنگی روستاها که خود منبعث از توجه به مسائل انسانی و ضرورت‌های سیاسی است، موضوع توسعه روستایی و اهمیت آن آشکار می‌شود. به‌همین علت گفته‌اند مشکلات آینده جهان سوم اعم از بیکاری، فقر، کمبود درآمد، گرسنگی، کمبود تولید و غیره باید در روستاها حل و فصل شود. بنابراین توسعه روستایی به‌دلیل حل مشکلات مزبور و مخصوصاً برآوردن نیازهای اساسی مردم روستایی از اهمیت و اولویت خاصی برخوردار است. به‌طور کلی ضرورت توجه به توسعه روستایی ناشی از عواملی مانند توسعه کشاورزی، توزیع بهینه جمعیت، استفاده از ظرفیت‌های تولیدی، بازسازی ظرفیت‌های تولیدی، بازسازی اقتصاد کشور عدالت اجتماعی، رفع فقر و محدودیت‌های اجتماعی می‌باشد. دقت در این موضوع از یک منظر جهانی نشان می‌دهد که سه چهارم مردم جهان که عمدتاً نیز فقیر هستند در مناطق روستایی به‌سر می‌برند. در برخی از کشورهای آسیایی و آفریقایی حدود ۸۰ درصد جمعیت در روستاها ساکن هستند. به‌طور کلی ۴۰ درصد از روستاییان در تمام کشورهای در حال توسعه در فقر مطلق به‌سر برده و از سکونتگاه نامطلوب و درآمد سرانه کمتر از ساکنان شهر برخوردار هستند. این گروه دسترسی مناسبی به آب لوله‌کشی سالم و امکانات بهداشتی نداشته و برای امرار معاش به کشاورزی متکی هستند. توسعه روستایی در کشورهای در حال توسعه تا حدود زیادی به توسعه بخش کشاورزی وابسته است. آمار نیز نشان می‌دهد که حدود ۳۲ درصد تولید ناخالص ملی کشورهای در حال توسعه از بخش کشاورزی تأمین می‌شود.^۱ با اینکه در گذشته مدیران و سیاست‌گذاران توسعه، صرفاً بر توسعه کشاورزی متمرکز می‌شدند، اما امروزه نتایج نشان داده است که توسعه روستایی صرفاً از این طریق محقق نمی‌شود. روستا جامعه‌ای دارای ابعاد اجتماعی مختلف و نیازمند توسعه همه‌جانبه یعنی توسعه روستایی است. باید گفت که از طریق توسعه کشاورزی موفق الزاماً توسعه روستایی محقق نمی‌شود؛ زیرا اولاً فواید توسعه کشاورزی عاید تمام روستاییان نمی‌شود (بیشتر عاید زمین‌داران، به‌خصوص مالکان بزرگ می‌شود) ثانیاً افزایش بهره‌وری کشاورزی باعث کاهش نیاز

به نیروی انسانی می‌شود (حداقل در درازمدت) و این کاهش اشتغال روستاییان و فقر روزافزون آنان و مهاجرت بیشتر به سمت شهرها را در پی دارد. توسعه روستایی در جهان سوم از دیدگاه‌های ذیل حائز اهمیت است:

۱. افزایش کارایی موجود در فعالیت‌های اقتصادی از طریق ارتقاء بهره‌وری، افزایش تخصص و بهره‌برداری بهتر از مواد خام و ایجاد فرصت شغلی و درآمد در روستاها؛
  ۲. افزایش فرصت توسعه انسانی در روستاها؛
- از دیدگاه واترستون^۱ عناصر اساسی یک برنامه توسعه روستایی همه‌جانبه عبارتند از:
- ۱- توسعه کشاورزی کاربر ۲- توسعه کارهای عمومی کوچک و اشتغال‌زا ۳- امکانات نهادی مناسب و خود اتکاء برای هماهنگی پروژه‌های چندبخشی
  - ۴- تأسیس صنایع سبک؛ کوچک و کاربر در مزارع و حواشی آنها ۵- خودیاری و مشارکت محلی در تصمیم‌گیری ۶- توسعه یک نظام سلسله مراتبی شهری برای پشتیبانی توسعه روستایی.

اهداف توسعه روستایی

اهداف اصلی توسعه روستایی نیز عبارتند از:

۱. افزایش بهره‌وری و تولید یا رشد تولید ناخالص ملی^۲؛
۲. توزیع عادلانه در جهت حذف فقر شدید و تأمین حداقل نیازهای اساسی؛
۳. برابری دسترسی^۳ به فرصت‌های کسب درآمد، خدمات عمومی و دسترسی به نهاده‌های تولیدی؛
۴. ایجاد اشتغال^۴ (هم وسیله و هم هدف) از طریق استفاده از منابع کار جهت تولید و ایجاد درآمد برای مردم؛
۵. مشارکت در همه ابعاد (هم وسیله و هم هدف)؛
۶. ایجاد اعتماد به نفس و خوداتکایی^۵؛

---

1. Waterston
 2. G.NP growth/Production/Productivity
 3. Distribution
 4. Employment
 5. Self-reliance

رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی

نقش تولیدی روستا جهت حصول به امنیت غذایی، مساعدت به بخش صنعت و نیز نقش صادرات غیرنفتی روستا در تولید ناخالص کشور و ایجاد فرصت‌های شغلی در ابعاد مکانی از جمله آثار مناطق روستایی در توسعه ملی کشور است. در سال‌های اخیر نیز توسعه صنعت گردشگری روستایی به‌ویژه در کشورهای توسعه‌یافته، عامل اساسی در فرایند توسعه روستایی و تحقق اهداف توسعه ملی بوده است. ازاین‌رو استراتژی توسعه یک ناحیه روستایی باید در چارچوب کلی سیاست‌های ملی طراحی گردد چراکه این مسئله نشانگر پیوستگی توسعه روستایی و توسعه ملی است. کشورها و مناطق مختلف جهان، متناسب با شرایط و اولویت‌ها، رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی متفاوتی را در پیش گرفته‌اند. قطعاً نمی‌توان بدون در نظر گرفتن تجربیات جهانی در این زمینه و با تمرکز صرف بر اشتغال‌زایی در روستاها (بدون در نظر گرفتن راهبرد توسعه روستایی) توفیق چندانی به‌دست آورد (که پایدار و ماندگار نیز باشد) چون اشتغال‌زایی و کارآفرینی در فضایی مستعد رخ می‌دهد و بدون وجود آن فضا عملاً نمی‌توان متوقع موفقیتی پایدار بود. رویکردها و راهبردهای توسعه روستایی را اینگونه می‌توان تقسیم‌بندی نمود:

الف) رویکردهای فیزیکی-کالبدی

۱. راهبردهای توسعه و بهبود زیرساخت‌های روستایی: زیرساخت‌های روستایی را می‌توان سرمایه‌های عمومی و اجتماعی روستاها دانست که بدین‌جهت توسعه این زیرساخت‌های اجتماعی، فیزیکی و نهادی باعث بهبود شرایط و کیفیت زندگی و معیشت مردم محلی و ارتقای کارایی زندگی اجتماعی و اقتصادی آنان خواهد شد. به‌عنوان مثال، توسعه زیرساخت‌های اجتماعی همچون تسهیلات و خدمات بهداشتی و آموزشی، باعث بهبود کیفیت منابع انسانی و افزایش توانایی‌های آنان (در جایگاه‌های فردی و اجتماعی) خواهد شد. منظور از ایجاد، توسعه و نگهداری زیرساخت‌های روستایی، صرفاً تزریق نهاده‌های سرمایه‌ای به یک جامعه با تولید سنتی نیست، بلکه هدف ایجاد سازوکارها، نهادها و مدیریت جدیدی است که در عمل نیازمند مشارکت وسیع روستاییان است. در واقع این راهبرد، با همکاری مردم می‌تواند به‌طور آگاهانه، ارادی و